

Maciej Rak

ORCID 0000-0003-0042-1406

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

Dialektologia wobec zmian językowych na polskiej wsi. Jak mogłoby wyglądać nowe spojrzenie?

Słowa kluczowe: dialektologia, socjolingwistyka, gwary polskie, sytuacja językowa na polskiej wsi

Keywords: dialectology, sociolinguistics, Polish dialects, linguistic situation in the Polish village

Uwagi wstępne – zarys historii polskich badań dialektologicznych

Za początek naukowej dialektologii w Polsce przyjmuje się druk książki Lucjana Malinowskiego *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien* (1873). Oczywiście wcześniej też zajmowano się gwarami, ale publikowane wówczas prace zwykle miały charakter przyczynkarski. Wokół L. Malinowskiego, który był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego i sekretarzem Komisji Językowej Akademii Umiejętności, powstała pierwsza na ziemiach polskich szkoła naukowa w pełnym tego słowa znaczeniu, której przedstawiciele zaczęli doceniać badania fonetyczne, stosując zmodyfikowany zapis oddający wymowę słów. Rzecz jasna był to zapis uproszczony, daleki jeszcze od alfabetu sławistycznego, którym posługujemy się dziś.

Uczniami Malinowskiego byli: Jan Bystroń, Stanisław Dobrzycki, Wojciech Grzegorzewicz, Władysław Kosiński, Szymon Matusiak, Roman Zawiliński i Kazimierz Nitsch. Najważniejsze osiągnięcia miał ostatni z wymienionych, który powszechnie uchodzi za ojca polskiej dialektologii. Pozostali uczniowie Malinowskiego właściwie nie wyszli poza opisy gwary jednej wsi (Zawiliński 1880; Grzegorzewicz 1892; Dobrzycki 1898), małego regionu (Kosiński 1884; Bystroń 1885; Grzegorzewicz 1894) lub jednej cechy gwarowej (Dobrzycki 1900). Obraz polskiej dialektologii całkiem zmieniły *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza (SKarł) i syntezy przygotowane przez K. Nitscha (1907a, b; 1909; 1910a, b; 1911).

W międzywojniu – podobnie jak za czasów Malinowskiego i przez dwie pierwsze dekady XX w. – głównym ośrodkiem badań nad gwarami w Polsce był Kraków – dokładniej Uniwersytet Jagielloński i Polska Akademia Umiejętności, która dyspono-

wała możliwościami wydawniczymi. Z tego okresu pochodzi m.in. *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* Kazimierza Nitscha i Mieczysława Małeckiego (AJPP).

W latach 60. XX w. do krakowskich ośrodków dialektologicznych związanych z UJ i Polską Akademią Nauk (następczynią PAU) dołączył Zakład Języka Polskiego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, czyli dzisiejszego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej. W 1961 r. pracę w WSP podjął Eugeniusz Pawłowski, uczeń K. Nitscha. Prowadził on badania nad gwarami Podtatrza i Sądeczyzny, a także nad nazwami roślin, w których uczestniczyły Ludwika Wajda-Adamczykowa i Anna Spólnik. Sylwetkę uczonego i jego prace przypomniano podczas konferencji *Język w środowisku wiejskim. W 110. rocznicę urodzin Profesora Eugeniusza Pawłowskiego*, którą zorganizowali pracownicy Instytutu Filologii Polskiej UP w dniach 6–7 XII 2012 r. Materiały z tej sesji wyszły drukiem dwa lata później (Mączyński, Horyń red. 2014; Rudnicka-Fira, Błasiak-Tytuła red. 2014).

W Warszawie w okresie międzywojennym powstała szkoła dialektologiczna skupiona wokół Witolda Doroszewskiego i nastawiona na badania synchroniczno-socjologiczne (statystyczne), których kierunek wyznaczył artykuł *Mowa mieszkańców wsi Starożreby* (Doroszewski 1934), uznany m.in. przez Milkę Ivić (1975: 81–82) za prekursorski dla socjolingwistyki. Dziś szkoła ta jest reprezentowana przez Halinę Karaś i jej współpracowników¹. Prace dialektologiczne koordynowane przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zapoczątkowane działalnością Edwarda Klicha i kontynuowane m.in. przez Adama Tomaszewskiego, Zenona Sobierajskiego i Henryka Nowaka, ostatecznie także przyjęły postać badań synchroniczno-socjologicznych, jak można się przekonać z publikacji Jerzego Sierociuka (np. 2005, 2007, 2016, 2020). Poza tym dialektologią zajmowali się i zajmują nadal językoznawcy z Uniwersytetu Łódzkiego (Karol Dejna, Sławomir Gala, Irena Jaros), Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Feliks Czyżewski, Józef Kość, Halina Pelcowa), Uniwersytetu Wrocławskiego (Stanisław Bąk, Władysław Paryl), Uniwersytetu Opolskiego (Feliks Pluta, Bogusław Wyderka), Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach (Stanisław Cygan) i innych, mniejszych ośrodków naukowych.

Po wojnie z jednej strony kontynuowano badania skupione na geografii lingwistycznej (powstały wtedy dwa ogólnogwarowe atlasy – *Mały atlas gwar polskich* pod red. Kazimierza Nitscha i Mieczysława Karasia (MAGP) oraz *Atlas gwar polskich* Karola Dejny (1998–2002), a także inne opracowania, które skrupulatnie zestawili i opisali Jerzy Reichan i Kazimierz Woźniak (2004)), a z drugiej zintensyfikowano prace leksykograficzne – nieprzypadkowo wiek XX w polskim językoznawstwie jest okreśłany wiekiem słowników. Zaczęły wtedy wychodzić kontynuowane do dziś *Słownik gwar polskich* PAN (od 1977 r.; SGP PAN), *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (od 1987 r.; SGWOM) oraz *Słownik gwar śląskich* (od 2000 r.; SGŚ). Z większych przedsięwzięć leksykograficznych został ukończony *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty (SychSGK). Wiek XXI jak na razie jest naznaczony słownikami o nachyleniu etnolingwistycznym, taki charakter mają

¹ <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=&l2=glowne-nurty> (dostęp: 1.10.2020).

Słownik gwary orawskiej (KąśSGO) i *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* (KąśILG) Józefa Kąsia, *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej (PelSGL) oraz *Słownik gwary i kultury Kujaw* pod red. Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (SGiKK). Dokładne informacje o polskiej leksykografii gwarowej, jej historii i dorobku (do 2010 r.), znajdziemy w książce Haliny Karaś (2011).

Warto podkreślić, że dialektologia polska nie pozostawała w tyle w porównaniu z innymi działami językoznawstwa. Do opisu systemu fonologicznego gwar wykorzystywano osiągnięcia strukturalizmu (np. Dejna 1973; Karaś 1965; Laskowski 1965; Reichan 1980), powszechniej – gdy gwary coraz bardziej ulegały dezintegracji – zaczęto uwzględniać czynniki socjolingwistyczne (np. Dunaj 1986; Kurek 1990; Kąś 1994) i wreszcie zwrócono się ku etnolingwistyce (KąśSGO; KąśILG; PelSGL; Rak 2015), która w polskich warunkach ma charakter kognitywny.

Podstawowy cel dialektologii według K. Nitscha, czyli „zajmowanie się poważnie tylko [...] geografiją języka” (Nitsch 1915/1957: 7), został dziś – w związku z dynamicznymi zmianami społeczno-gospodarczo-demograficznymi, które zaszły na polskiej wsi po II wojnie światowej – zastąpiony innymi, szczegółowymi celami. Halina Karaś (2015) wymienia na przykład ochronę ginących gwar i ich rewitalizację, J. Sierociuk (2020) proponuje badania kierunków zmian dokonujących się na wszystkich poziomach języka używanego na wsi, a Stanisław Dubisz (2013) wskazuje na potrzebę opisu każdego elementu o gwarowej genezie z uwzględnieniem jego przejawów we wszystkich możliwych tekstach. Ostatnie z ujęć znalazło już realizację m.in. w książkach Anny Piechnik (2019) o stylu urzędowym mieszkańców wsi i Moniki Kresy (2019) o stylizacji gwarowej w filmach, a także w artykułach Renaty Kucharzyk o obecności gwarowego słownictwa ekspresywnego w Internecie (np. 2012) i Błażeja Osowskiego (red. 2019) o stylizacji gwarowej w beletrystyce.

Dawne praktyczne cele nakreślone i realizowane przez K. Nitscha – przygotowanie pełnego i szczegółowego słownika ogólnogwarowego oraz dokładnego atlasu gwar polskich – straciły rozmach. Nie mamy i nie będziemy mieli *Wielkiego atlasu gwar polskich*² (którego zapowiedzią był MAGP), tym bardziej że właściwie cały polski obszar gwarowy został już pod tym kątem opracowany (Dejna 1998–2002; porównaj też inne atlasy omówione w: Reichan, Woźniak 2004). Wszystko wskazuje na to, że *Słownik gwar polskich* PAN zostanie ukończony, nie wiadomo jednak kiedy. Powstają za to albo już nawet zostały ukończone słowniki regionalne – śląski (SGŚ), małopolski (SGM), orawski (KąśSGO), podhalański (KąśILG), lubelski (PelSGL), kujawski (SGiKK) i seria Wielkopolskich Słowników Regionalnych (Kobus, Gniazdowski red. 2018; Kobus, Stępień red. 2018; Osowski red. 2018a, b, 2019; Sierociuk red. 2019) – stosujące nowsze metody leksykograficzne.

Dialektologia polska straciła rozpęd, który zapewniły jej prace i pomysły K. Nitscha. Badacze zdają sobie z tego sprawę co najmniej od lat 70. zeszłego wieku, o czym przekonuje bogata literatura³ (por. też Rak 2021), eksponująca zmienność

² Na jego miejsce można natomiast przygotować postulowany przez Bogusława Dunaja atlas regionalizmów obejmujący całą Polskę.

³ Jej zestawienie znajdziemy m.in. na stronie internetowej: *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* pod red. H. Karaś (<http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>; dostęp: 31.03.2021).

i niejednorodność kodu używanego przez mieszkańców wsi. Chcąc nie chcąc, coraz bardziej na pierwszy plan wysuwa się tu socjolingwistyka i w konsekwencji tego dialektologia *de facto* współcześnie funkcjonuje jako jej subdyscyplina. Socjolingwistyka – najogólniej rzecz ujmując – bada odmiany językowe i różnice w języku poszczególnych grup, a dialektologia, akcentując swoją odrębność, skupia się na języku jednej grupy – mieszkańców wsi.

Wobec uwag z poprzedniego akapitu można zadać pytanie, które jest jednocześnie częścią tytułu niniejszego artykułu – jak mogłoby wyglądać nowe ujęcie dialektologii? Odpowiedź należy poprzedzić dwoma uściśleniami: pierwsze dotyczy sytuacji językowej na polskiej wsi i sposobu ujęcia obserwowanych zmian przez dialektologów, a drugie to spojrzenie na doświadczenia badawcze innych dyscyplin, które także zajmują się szeroko pojętą kwestią ludową.

Aktualna sytuacja językowa na polskiej wsi – przybliżenie

Zmiany społeczno-gospodarczo-demograficzne po 1945 r. sprawiły, że nie można dziś mówić o warstwie chłopów (z tego powodu od terminów *lud* i *chłopi* stronią także etnografowie, używając omówienia *mieszkańcy wsi*), a co za tym idzie wszystko to, co było kiedyś wyróżnikiem wsi (np. agrocentryzm, ludowy system aksjonormatywny, specyficzny typ religijności, obyczajowość i wierzenia ludowe oraz folklor słowny), jest mocno nadwyreżone. Odpowiadają za to migracje (jak podaje Jacek Warchała (2003: 153) w 2. poł. XX w. w migracji wewnętrznej na pobyt stały, w zdecydowanej większości ze wsi do miast, wzięło udział ok. 49,9 mln Polaków), postęp cywilizacyjny (elektryfikacja i wprowadzenie sieci wodociągowej), dostęp do mediów, możliwość awansu i zmiany gospodarcze (dziś niewiele rodzin utrzymuje się w 100% z rolnictwa i nie są to rodziny, które gospodarują na kilku hektarach, raczej mówimy o gospodarstwach wielkoobszarowych albo przynajmniej średnich).

Kto dziś mieszka na wsi? Oczywiście każde uogólnienie jest niesprawiedliwe, jednak jako nadinterpretacja nie zostanie – jak sądzę – odebrane stwierdzenie, że na wsi poza potomkami chłopów w ujęciu XIX-wiecznym (por. np. Stomma 1986) mieszkają osoby (ich liczba zależy od atrakcyjności regionu i odległości od większych ośrodków miejskich), dla których jest to miejsce odpoczynku i rekreacji. Tym samym zaciera się granica między wsią i miastem (por. Kurek 2021), a to wzmaga trudności w zbieraniu materiału gwarowego tradycyjnymi metodami, co J. Reichan (1999) przed dwudziestu dwu laty porównał do pracy archeologa. W ślad za zmianami struktury demograficznej zmienia się język używany na wsi. Poza wyjątkami (są nimi zwłaszcza Śląsk i góralskie tereny Małopolski, gdzie zresztą również widać interferencje z polszczyzną potoczną) gwary ulegają dezintegracji. Miejsce dialektów opisywanych przez Nitscha i innych badaczy działających w 1. poł. XX w. zajmuje „trzecia jakość”, czyli język, który nie jest ani gwarą w czystej postaci, ani polszczyzną potoczną ponadregionalną (por. Kurek 1990; Topolińska 1990; Nowowiejski 2001). Coraz częściej w pracach naukowych używa się więc terminologii socjolingwistycznej, pisząc o języku wsi (Kąś, Kurek 2001) i/lub języku mieszkańców wsi (Sierociuk 2007).

Na nowo definiuje się też termin *gwara ludowa*, jak zrobiła to H. Karaś, por.:

to mówiony wariant terytorialny (lokalny) języka narodowego, używany tylko na pewnym stosunkowo niewielkim terenie; jedna z odmian języka używana przez mieszkańców wsi, ukształtowana kiedyś w obrębie warstwy chłopskiej, podrzędna w stosunku do dialektu. Różni się ona wymową, cechami gramatycznymi (morfologicznymi, składniowymi) i słownictwem od języka ogólnego. W niedalekiej jeszcze przeszłości była to odmiana terytorialno-socjalna, czyli taka, której używano na pewnym obszarze i tylko w określonej warstwie społecznej – chłopskiej⁴.

Badania terenowe organizowane przez ośrodek krakowski (mam tu na myśli przede wszystkim wyjazdy dialektologiczne studentów) polegają jednak nadal głównie na rejestrowaniu dawnego systemu gwarowego. Przejawia się to choćby w ten sposób, że do grona informatorów wybiera się najstarszych mieszkańców wsi i pyta się ich o szczegóły dotyczące najbardziej tradycyjnych zwyczajów i prac, np. wypieku chleba, obróbki lnu, budownictwa drewnianego, czyli tego, co właściwie dziś jest domeną skansenów i co zostało utrwalone w dawnych zapisach etnograficznych. Bywa nawet tak, że informatorzy mówią nie o swoich doświadczeniach, lecz o doświadczeniach i wspomnieniach swoich rodziców. Wkraczamy w ten sposób w sferę historii, trzymając się wyznaczonego przez Nitscha retrospektywnego podejścia do gwar (Rzetelska-Feleszko 2002: 107–108).

Jeśli idzie o dydaktykę dialektologiczną na studiach polonistycznych (mówimy tu oczywiście o sytuacji, gdy dialektologia znajduje się wśród kursów oferowanych studentom), punktem wyjścia jest zazwyczaj *Wybór polskich tekstów gwarowych* K. Nitscha (1929/1968) i nagrania np. przygotowane przez Zenona Sobierajskiego – *Dialekty polskie i folklor z różnych regionów* (Sobierajski red. 1991). Materiałów do zajęć dostarcza także kompendium internetowe H. Karaś, w którym są zarówno zapisy gwarowe, jak i nagrania, ale zwykle pozyskane od najstarszych mieszkańców wsi albo od tych osób, które najlepiej władają gwarą.

Mamy więc do czynienia z pewnym rodzajem dysonansem. Dialektolodzy są świadomi zmian, ale – jeśli idzie o dydaktykę dialektologiczną – przekazują wiedzę dotyczącą stanu gwar z 1. poł. XX w.

Kwestia ludowa w ujęciu innych dyscyplin

Kwestia ludowa była i jest opisywana z różnych perspektyw: socjologicznej, etnograficznej, demograficznej, antropologicznej (chodzi o antropologię fizyczną), ekonomicznej, prawniczej (prawo rolne), politycznej i statystycznej (statystyka agrarna) (Bukraba-Rylska 2013: 19). Jeśli zajrzemy do publikacji naukowych, wpisujących się w te dyscypliny, to zauważymy coś, co znacznie je różni od prac dialektologicznych. Są one nastawione na teraźniejszość i widać to także w zakresie terenu badań.

Siedemdziesiąt sześć lat (są to już 3 pokolenia, przy założeniu, że następstwo pokoleń dokonuje się co 25 lat) od zakończenia II wojny światowej i zmiany granic

⁴ <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=leksykon&lid=592> (dostęp: 1.10.2020).

Polski dialektolodzy nadal zdecydowanie większą wagę przywiązują do dialektów małopolskiego, śląskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego⁵. Z kolei poniemieckie tereny zachodnie i północne (czyli województwo dolnośląskie, lubuskie, zachodniopomorskie, zachodnio-północna część województwa pomorskiego i północna część województwa warmińsko-mazurskiego)⁶ zyskały etykietę tzw. nowych dialektów mieszanych, w których – jak zakładano – dokonuje się proces integracji⁷, choć – jak wykazała Anna Zielińska (2013) – wcale tak nie jest.

Mapę dialektologiczną Polski, którą znamy, przypieczętowały powojenne prace K. Nitscha, zwłaszcza MAGP. Izoglosy – co rozumiały – nie mogły przechodzić z obszaru przedwojennej Polski na tereny, na które po 1945 r. właściwie w sposób niekoordynowany (zwłaszcza z perspektywy dialektologicznej) napłynęła polska ludność z Kresów i innych części kraju, a także Łemkowie i Ukraińcy przesiedleni w trakcie akcji „Wisła”. W MAGP zdecydowano więc o pominięciu tych regionów.

Inne dyscypliny, które też zajmują się kwestią ludową, sprawę terenu badań ujęły inaczej. Wyjdźmy jednak od okresu międzywojennego. W Krakowie powstały wtedy dwa atlasy, wspomniany już AJPP oraz *Atlas kultury ludowej w Polsce* Kazimierza Moszyńskiego (AKLP). W pierwszym uwzględniono szeroko pojęte Podkarpacie (w tym dane z Łemkowszczyzny) z dodatkowymi punktami zlokalizowanymi w granicach ówczesnej Czechosłowacji: Czarnego, Żdziaru, Lieska, Głodówki, Ligotki Kameralnej, Podgóry, Wysokiej, Morawki, Szumbarku, Drużbaków Dolnych, Kaczego i Pławnicy. Z kolei AKLP objął całe terytorium międzywojennego państwa polskiego, w tym także obszary zamieszkałe przez ludność ukraińską i białoruską. Obydwa atlasy powstawały dokładnie w tym samym czasie (AJPP i pierwszy tom AKLP wydrukowano w 1934 r.).

Po wojnie wydano MAGP oraz *Polski atlas etnograficzny* pod red. Józefa Gajka (PAE). Widać jednak wyraźny rozdźwięk między tymi pracami. W MAGP na poniemieckich terenach uwzględniono zaledwie 7 punktów jako próbkę, „reprezentującą ośrodki polskie na obszarze ukraińskim, białoruskim i litewskim, których ludność

⁵ Nie wymieniam tu kaszubszczyzny, mając na uwadze to, że od 2005 r. jest uznawana za język regionalny.

⁶ Dokładny stan badań dialektologicznych i socjolingwistycznych nad sytuacją językową tych terenów znajdziemy w artykule Bogusława Wyderki (2001) oraz w książkach Krzysztofa Kleszcza (2001) i Anny Zielińskiej (2013).

⁷ Terminy *nowe dialekty mieszane* i *integracja* zestawiane ze sobą stoją w pewnego rodzaju sprzeczności. *Integracja językowa na ziemiach zachodnich i północnych* – jak głosi definicja Mariana Kucyły – to „proces ujednolicania języka, zacierania różnic w mowie na tych terenach, które zasiedliła po wojnie ludność przemieszana, zachodzi tu od czasu zetknięcia się osadników pochodzących z różnych dzielnic i mówiących różnymi dialektami. Ten interesujący proces nie jest dotąd dokładnie zbadany, jednak dwa stwierdzenia wydają się pewne: 1. cechy gwarowe zanikają tu szybciej niż na terenach z ludnością jednolitą i zasiedziałą, 2. spośród różnych cech zwyciężają te, które są zgodne z jęz. ogólnym, literackim, lub najbardziej do niego zbliżone” (EWJP: 129). Z kolei *Dialekty mieszane nowe* według definicji M. Kucyły powstały w sytuacji, gdy „w jednej wsi występują cechy dwu, trzech, czterech dialektów” jako przejaw oddziaływania międzydialektalnego (EWJP: 69). O niewłaściwym ujęciu terminu *integracja językowa* w odniesieniu do ziem poniemieckich pisał już Karol Dejna (1991: 11), z tego też względu K. Kleszcz (2001) omawiane zjawisko nazwał *unifikacją*.

po wojnie przeniosła się na odzyskane ziemie zachodnie” (MAGP I, cz. 2, s. IX). Z kolei PAE „obejmuje cały obszar państwa polskiego, a więc i ziemie, które wróciły po drugiej wojnie światowej” (Gajek 1958: 11). Pewną próbą przezwyciężenia tej sytuacji był dwutomowy *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego* (MAJWG), którego tom I został przygotowany przez Zygmunta Zagórskiego, Andrzeja Sieradzkiego i Elżbę Grzelakową, a tom II już przez samego Z. Zagórskiego. Okazało się jednak, że zastosowanie metod wypracowanych przez K. Nitscha do opisu materiału znacznie bardziej złożonego niż tradycyjne rozumiane dialekty nie przyniosło oczekiwanych efektów. Zamiast izoglos zjawiska na mapach ułożyły się w postaci izolowanych punktów. Mimo tych niedomogów MAJWG daje pewne wyobrażenie o faktycznej sytuacji językowej na ziemi lubuskiej, o czym znacznie więcej dowiedzieliśmy się później z przywoływanej już monografii A. Zielińskiej *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim* (2013).

W konsekwencji przybliżonego wyżej podejścia etnografowie (a także socjologowie, demografowie i statystycy) opisują całą Polskę w jej aktualnych granicach (por. np. Lebeda 2002), a dialektolodzy skupiają się na dialektach małopolskim, mazowieckim, wielkopolskim i śląskim, pokazując dokonujące się tu zmiany. Ziemie ponemieckie są z kolei ujmowane w perspektywie socjolingwistycznej i komunikacyjnej.

Jak mogłyby wyglądać nowe badania dialektologiczne polskiej wsi?

Niewątpliwie badaniami dialektologicznymi powinna być objęta cała Polska, ale ponieważ obszary ponemieckie i tereny, które przed 1945 r. należały do Rzeczypospolitej, wyraźnie różni sytuacja językowa, opis języka wsi musi to uwzględniać. W odniesieniu do ziem zachodnich i północnych najlepsze wydaje się podejście zaproponowane i zrealizowane przez A. Zielińską, czyli przyjrzenie się wspólnotom komunikacyjnym⁸, które kontynuują posługiwanie się dialektami i kultywowanie tradycji terenów, z których przybyły, bądź – jeśli nie zmieniły miejsca zamieszkania (mowa o ludności polskiej mieszkającej we wschodnich prowincjach państwa niemieckiego, które włączono do Polski) – kontynuują przedwojenne stosunki językowo-kulturowe.

Jeśli idzie o tereny, które przed 1945 r. były w granicach Rzeczypospolitej, zasadne wydaje się podjęcie badań deskryptywnych. Okazuje się bowiem (por. uwagi z części *Aktualna sytuacja językowa na polskiej wsi – przybliżenie*), że dezintegracja gwar jest już tak zaawansowana, iż zamiast doszukiwać się śladów dawniejszych cech gwarowych, czyli prowadzić badania retrospektywne, lepiej po prostu zanotować i opisać obecne cechy gwary rozumianej jako język wsi. Ponieważ dialektologia ma styczność z folklorystyką, nowe badania powinny też być nastawione na rejestrację nowych realizacji stylu artystycznego gwary. Z tego względu w spektrum badań znajdują się np. twórczość biesiadna i discopolowa. Nawet pobieżne porównanie tekstów tradycyjnego folkloru słownego (np. Bartmiński 1974) i tekstów piosenek

⁸ W monografii A. Zielińskiej jest mowa również o ludności etnicznie niepolskiej (Niemcach, Łemkach, Ukraińcach), której język i gwary znajdują się poza zainteresowaniem dialektologii polskiej.

discopolowych ujawnia wiele podobieństw w zakresie tematyki (głównie jest tu mowa o miłości), symboliki, paralelizmów i słownictwa (np. obecność krótkich form zaimkowych). Ponieważ tradycja opisu języka mówionego sięga w Polsce lat 70. XX w. (por. np. Dunaj 2019), wypracowane metody można z powodzeniem zastosować do materiału zanotowanego na wsi.

Postulaty zgłoszone w tym artykule, a zwłaszcza deskryptywny opis języka wsi całej Polski, pozwoliłyby przełamać impas w badaniach dialektologicznych.

Rozwiązanie skrótów

- AJPP – M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. I–II, Kraków 1934.
- AKLP – K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1 (oprac. wspólnie z J. Klimaszewską): 1934; z. 2 (oprac. wspólnie z J. Klimaszewską i M. Bytnarówną): 1935; z. 3 (oprac. wspólnie z J. Klimaszewską): 1936, Kraków.
- EWJP – *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- KąśILG – J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I: *A–B*, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz 2015; t. II: *C–Do*, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz 2015; t. III: *D–Gr*, Bukowina Tatrzańska 2016; t. IV: *Gu–Kol*, Kraków 2017; t. V: *Koł–Mad*, Nowy Sącz 2017; t. VI: *Maf–Nie*, Nowy Sącz 2018; t. VII: *Nif–Pap*, Nowy Sącz 2018; t. VIII: *Par–Pou*, Nowy Sącz 2018; t. IX: *Pow–Sce*, Nowy Sącz 2019; t. X: *Sch–Śró*, Nowy Sącz 2019; t. XI: *Śry–Wych*, Nowy Sącz 2019; t. XII: *Wyci–Ż*, Nowy Sącz 2019.
- KąśSGO – J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003, wyd. 2, t. 1–2, Kraków 2011.
- MAGP – K. Nitsch, M. Karaś, *Mały atlas gwar polskich*, t. 1–13, Wrocław–Kraków 1957–1970.
- MAJWG – *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego*, t. 1: Z. Zagórski, A. Sieradzki i E. Grzelakowa, Poznań 1992, t. 2: Z. Zagórski, Poznań 1996.
- PAE – *Polski atlas etnograficzny*, red. J. Gajek, t. I–VI, Wrocław 1964–1981.
- PelSGL – H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: *Rolnictwo – Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*, 2012; t. II: *Rolnictwo – Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana*, 2014; t. III: *Świat zwierząt*, 2015; t. IV: *Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza*, 2016; t. V: *Świat roślin*, 2017; t. VI: *Pokarmy*, 2019; t. VII: *Odzież i obuwie, przedzenie lnu i tkanie płótna*, 2020; t. VIII: *Człowiek i rodzina, higiena i choroby, meble, sprzęty i prace domowe*, 2020; t. IX: *Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe*, 2021, Lublin.
- SGiKK – *Słownik gwary i kultury Kujaw*, red. Z. Sawaniewska-Mochowa, t. 1: *A–H*, Bydgoszcz 2017.
- SGM – *Słownik gwar małopolskich*, red. J. Wronicz, t. 1: *A–Ó*, 2016; t. 2: *P–Ż*, 2017, Kraków.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I–VII, red. Z. Stamirowska (t. I–III), H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa (t. IV–V), D. Kołodziejczykowa, K. Sobolewska (t. VI), K. Sobolewska (t. VII), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1987 (t. I), Wrocław–Warszawa–Kraków 1991 (t. II), Warszawa–Kraków 1993–2018 (t. III–VII).
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (Źródła, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk

(t. 9, z. 2–t. 10, z. 2), t. 1–3: Wrocław–Warszawa–Kraków 1977–1991, t. 4–10: Kraków 1992–2021.

SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, red. B. Wyderka, t. I–XVI, Opole 2000–2017.

SKarł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś) Kraków 1900–1911.

SychSGK – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I: A–G, 1967; t. II: H–L, 1968; t. III: Ł–O, 1969; t. IV: P–Ř, 1970; t. V: S–T, 1972; t. VI: U–Ž, 1973; t. VII: *Suplement*, 1976, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Bibliografia

Bartmiński J., 1974, „Jaś koniki poił” (*Uwagi o stylu erotyku ludowego*), „Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 2 (14), s. 11–24.

Bukraba-Rylska I., 2013, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.

Bystroń J., 1885, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim*, odbitka z: „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” XII.

Dejna K., 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Dejna K., 1991, *Interferencja oraz integracja w gwarach*, [w:] *Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej*, red. K. Dejna, Łódź, s. 5–12.

Dejna K., 1998–2002, *Atlas gwar polskich*, t. I–IV (współautorzy: t. II – S. Gala, A. Zdaniukiewicz, F. Czyżewski; t. III – S. Gala), Warszawa.

Dobrzycki S., 1898, *O mowie ludowej we wsi Krzęcinie*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” XXVI, s. 332–408.

Dobrzycki S., 1900, *O tak zwanym mazurowaniu w języku polskim*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” XXXII, s. 208–235.

Doroszewski W., 1934, *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby. Opis i tezy teoretyczne*, „Prace Filologiczne”, t. XVI, s. 249–278.

Dubisz S., 2013, *Dialekt i gwara – integracja językowa – stylizacja gwarowa*, [w:] tegoż, *Językoznawcze studia polonistyczne*, t. I: *Dialektologia i jej pogranicza*, Warszawa, s. 37–66.

Dunaj B., 1986, *Dialektologia a socjolingwistyka*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” XII, s. 15–23.

Dunaj B., 2019, *Badania polszczyzny krakowskiej – przeszłość i teraźniejszość*, „LingVaria” XIV, nr 1(27), s. 35–47, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.02>.

Gajek J., 1958, *Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny. Uwagi wstępne*, Wrocław.

Grzegorzewicz W., 1892, *O mowie ludowej we wsi Łukowcu w powiecie garwolińskim*, „Sprawozdania Komisji Językowej AU” V, s. 148–168.

Grzegorzewicz W., 1894, *O języku ludowym w powiecie przasnyskim*, „Sprawozdania Komisji Językowej AU” V, s. 72–126.

Ivić M., 1975, *Kierunki w lingwistyce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Karaś H. (red.), 2010, *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php> (dostęp: 31.03.2021).

Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.

Karaś H., 2015, *Zadania dialektologii w zakresie ginących gwar*, „Gwary Dziś” VII, s. 83–95.

- Karaś M., 1965, *Polskie dialekty Orawy. Cz.1. Fonetyka i fonologia*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 16, „Studia Orawskie”, nr 4, Kraków.
- Kąś J., 1994, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kąś J., Kurek H., 2001, *Język wsi*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 440–459.
- Kleszcz K., 2001, *Unifikacja języka mieszkańców wsi okolic Brzegu na Śląsku Opolskim. Studium socjolingwistyczne*, Opole.
- Kobus J., Gniazdowski T. (red.), 2018, *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Świeta, wierzenia i przesady*, Poznań.
- Kobus J., Stępień M. (red.), 2018, *Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Kosiński W., 1884, *Przyczynek do gwary zakopiańskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” X, s. 225–309.
- Kresa M., 2019, *Filmowa stylizacja gwarowa na przykładzie lwowskiego bałaku w polskich filmach fabularnych (1936–2012)*, Warszawa.
- Kucharzyk R., 2012, *Z zagadnień leksyki ekspresywnej – syc, czyli skąpiec*, „LingVaria” VIII, nr 2 (14), s. 163–173.
- Kurek H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków.
- Kurek H., 2021, *Polskie miasta i wsie XXI wieku. Zacieranie się granic, języków i kultury*, „Slavia Meridionalis” 21, <https://doi.org/10.11649/sm.2402>.
- Laskowski R., 1965, *System fonologiczny gwary wsi Moszna w powiecie krapkowickim*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” 15, Kraków, s. 191–210.
- Lebeda A., 2002, *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. VI: *Wiedza i wierzenia ludowe*, Wrocław–Cieszyn.
- Malinowski L., 1873, *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien*, Leipzig.
- Mączyński M., Horyń E. (red.), 2014, *Język w środowisku wiejskim*, t. 1: *W 110. rocznicę urodzin Profesora Eugeniusza Pawłowskiego*, Kraków.
- Nitsch K., 1907a, *Dialekty polskie Prus wschodnich (Warmia, Mazury, Ostródzkie, Nidzickie)*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU” III, s. 397–486.
- Nitsch K., 1907b, *Dialekty polskie Prus zachodnich*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU” III, s. 385–394.
- Nitsch K., 1909, *Dialekty polskie Śląska (z mapą)*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” IV, s. 85–356.
- Nitsch K., 1910a, *Próba podziału gwar polskich*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności” XIV, z. 8, s. 3–6.
- Nitsch K., 1910b, *Próba ugrupowania gwar polskich z mapą*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XLVI, s. 336–365.
- Nitsch K., 1911, *Mowa ludu polskiego*, Kraków.
- Nitsch K., 1915/1957, *Dialekty języka polskiego*, [w:] *Encyklopedia polska Akademii Umiejętności*, t. III: *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, cz. 2, Kraków, s. 238–343 [2. wyd.: *Dialekty języka polskiego z 3 mapami*, Wrocław–Kraków 1957].

- Nitsch K., 1929/1968, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa.
- Nowowiejski B., 2001, *O przyszłość polskich gwar ludowych*, [w:] *Przeszość języka*, red. S. Krzemień-Ojak, B. Nowowiejski, Białystok, s. 97–112.
- Osowski B. (red.), 2018a, *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, Poznań.
- Osowski B. (red.), 2018b, *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, Poznań.
- Osowski B. (red.), 2019, *W kuchni pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, Poznań.
- Osowski B., 2019, *Drugie życie gwary – dialektyzacja w wybranych powieściach Katarzyny Bereniki Mischczuk*, „Socjolingwistyka” 33, s. 269–282, <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.33.17>.
- Piechnik A., 2019, *Styl urzędowy mieszkańców wsi. Na przykładzie podań do wybranych ośrodków pomocy społecznej w południowej Małopolsce*, Kraków.
- Rak M., 2015, *Kulturomy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19, Kraków.
- Rak M., 2021, *Jaki jest właściwie zakres dialektologii historycznej? (Uwagi z perspektywy dialektologa)*, „LingVaria” XVI, nr 2(31), s. 271–281, <https://doi.org/10.12797/LV.16.2021.31.22>.
- Reichan J., 1980, *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, cz. 1–2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Reichan J., 1999, *Współczesny status gwar ludowych – wybrane zagadnienia*, [w:] *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, red. W. Pisarek, Kraków, s. 262–278.
- Reichan J., 2010, *Pracownia dialektologiczna Nitscha*, [w:] *Studia Dialektologiczne IV*, red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Kraków, s. 25–34.
- Reichan J., Woźniak K., 2004, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Rudnicka-Fira E., Błasiak-Tytuła M. (red.), 2014, *Język w środowisku wiejskim*, t. 2: *Gwara – społeczeństwo – kultura*, Kraków.
- Rzetelska-Feleszko E., 2002, *Spojrzenie byłego dialektologa*, [w:] *Studia dialektologiczne II*, red. J. Okoniowa, B. Dunaj, Kraków, s. 105–109.
- Sierociuk J., 2005, *Problemy współczesnej dialektologii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXI, s. 67–76.
- Sierociuk J., 2007, *Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne” LII, s. 527–534.
- Sierociuk J., 2016, *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, „Gwary Dziś” VIII, s. 67–78.
- Sierociuk J. (red.), 2019, *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Sierociuk J., 2020, *Sto lat dialektologii w Poznaniu*, „Gwary Dziś” XIII, s. 11–32, <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.2>.
- Sobierajski Z. (red.), 1991, *Dialekty polskie i folklor z różnych regionów*, Poznań [z kasetą magnetofonową].
- Stomma L., 1986, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*, Warszawa.
- Topolińska Z., 1990, *Charakterystyka i dynamika językowych procesów integracyjnych w powojennej Polsce*, „Socjolingwistyka” 9, s. 29–35.

Warchała J., 2003, *Kategoria potoczności w języku*, Katowice.

Wyderka B., 2001, *Przemiany językowe na ziemiach zachodnich*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 460–476.

Zawiliński R., 1880, *Gwara brzezińska w powiecie ropczyckim. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” VIII, s. 180–234.

Zielińska A., 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa.

Dialectology towards language changes in the Polishvillage.

How could a new look like?

Abstract

The article concerns the linguistic situation in the Polish village and the need for a new approach in dialectological research. In the 21st century, Polish dialectology becomes a *de facto* subdiscipline of sociolinguistics. The disintegration of the dialects means that there is a need for new descriptive research in the area that was part of Poland before 1945. In the western and northern territories (until 1945 belonged to Germany), it seems justified to conduct sociolinguistic research taking into account the communicative communities.